

Дячкін М. О.,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ МАСОВІ ЗАВОРУШЕННЯ

SUBJECTIVE PART OF CRIME MASS RIOTS

Досліджено поняття «вина», «мета», «мотив» та «емоційний стан» як ознак суб'єктивної сторони злочину масові заворушення, передбаченого ст. 294 КК України, а також їх значення для кваліфікації масових заворушень та відмежування їх від інших злочинів.

Ключові слова: масові заворушення, вина, мета злочину, мотив та емоційний стан.

Исследованы понятия «вина», «цель», «мотив» и «эмоциональное состояние» как признаки субъективной стороны преступления массовые беспорядки, предусмотренного ст. 294 УК Украины, а также их значение для квалификации массовых беспорядков и разграничения их с иными преступлениями.

Ключевые слова: массовые беспорядки, вина, цель преступления и эмоциональное состояние.

The article deals with concepts “guilt”, “goal”, “motive” and “emotional state” as attributes of subjective part of crime mass riots, stipulated in art. 294 of the Criminal Code of Ukraine, as well their meaning for qualification of mass riots and their delimitation from other crimes.

Key words: mass riots guilt, objective of crime, motive and emotional state.

Постановка проблеми. Злочин масові заворушення, кримінальна відповідальність за який встановлена статтею 294 Кримінального кодексу України (далі – КК), є одним із найбільш суспільно небезпечних, а його кваліфікація, як необхідна умова реалізації принципу законності у кримінальному судочинстві – складне завдання [1].

Враховуючи, що в Україні масові акції протесту виникають досить часто, проведення наукового аналізу статті 294 КК України, якою встановлено відповідальність за них, на сьогодні є актуальним.

Ступінь розробленості теми. Питанням кримінальної відповідальності за злочини проти громадської безпеки, громадського порядку присвячували свої дослідження чимало вчених-криміналістів України. Зокрема: П.П. Андрушко, О.М. Бандурка, В.П. Ємельянов, Ю.М. Кармазін, В.В. Кузнецов, О.В. Кириченко, М.І. Панов, А.В. Савченко, В.Я. Тацій, Є.В. Фесенко, М.І. Хавронюк та інші. Але сучасна історія вказує на наявність значних проблем, пов'язаних з забезпеченням захисту українського суспільства і держави від небезпечних посягань на громадський порядок, громадську безпеку, у тому числі від масових заворушень, та їх наслідків.

Метою статті є дослідження суб'єктивної сторони злочину масові заворушення, розробка практичних рекомендацій щодо кваліфікації вказаного злочину з урахуванням ознак суб'єктивної сторони та пропозицій щодо удосконалення норм КК України в частині відповідальності за діяння, вчинювані під час масових заворушень, та їх суспільно небезпечні наслідки.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивна сторона злочину масові заворушення характеризується двома формами: організація масових заворушень та активна участь у масових заворушеннях. Вказані форми злочину суттєво відрізняються за

об'єктивною стороною, а також істотно різняться за суб'єктивною стороною.

Суб'єктивна сторона злочину за ст. 294 КК у формі організації масових заворушень характеризується виною у формі прямого умислу, зміст якого утворюють усвідомлення винною особою суспільно небезпечного характеру своїх дій, спрямованих на виникнення масових заворушень та/або їх продовження, розростання, або на керування ними та ін., передбаченням неминучості або можливості настання їх суспільно небезпечних наслідків у вигляді фактичного виникнення масових заворушень, що супроводжувались будь-якими діями та/чи наслідками, передбаченими в диспозиції, та бажанням діяти саме у такий спосіб задля настання цих наслідків.

Дії з організації масових заворушень можуть полягати у закличках до погромів, захоплення будівель або споруд на мітингах, у засобах масової інформації, соціальних мережах тощо з метою їх виникнення або продовження чи поширення, залучення до участі в них інших учасників. Винна особа бажає так діяти і настання певних суспільно небезпечних наслідків. Таким чином, суб'єкт злочину організатор масових заворушень вчинює дії і ставиться до їх наслідків тільки з прямим умислом.

Склад злочину організації масових заворушень щодо особи, яка їх організувала, є закінченим з моменту початку масового заворушення. Якщо ж дії особи, вчинені з метою організації масових заворушень, через обставини, що не залежали від її волі, не призвели до таких заворушень, їх слід кваліфікувати як замах. Але суди не завжди дають правильну оцінку таким діям. Так Шевченківським районним судом м. Києва 8 серпня 2014 року було засуджено Особу 1 за ч. 3 ст. 15, ч. 2 ст. 28, ч. 1 ст. 294 КК України за те, що він у березні 2014 року з метою організації масових заворушень, що мали супроводжувати

наси́льством над особами, захопленням будівель та споруд, опором представникам влади із застосуванням зброї, вибухових речовин та інших предметів, у якості зброї, які планувалося здійснити 15-16 березня 2014 року у м. Донецьку під час мітингів, та координації підготовки до них, вчинив низку дій, але до початку масових заворушень 15 березня 2014 року був затриманий за це співробітниками СБУ [2]. Посилання на ст. 28 КК є зайвим. Також відомо, що масові заворушення, організатором яких був Особа 1, незважаючи на його затримання 15 березня 2014 року, попередити не вдалось і вони відбулись у вказані дні та призвели до загибелі людини. Отже Особі 1 вдалось організувати масові заворушення, а тому його дії слід було б кваліфікувати за ч. 2 ст. 294 КК.

Дії особи, яка не приймала участі в організації виникнення масових заворушень, а приєдналася до участі в них у якості керівника вже після їх виникнення, утворюють закінчений склад злочину з моменту початку фактичного виконання нею керівних функцій у масових заворушеннях. Суб'єктивна сторона злочину при цьому характеризується усвідомленням винною особою того, що вона керує діями учасників масових заворушень, їх змісту і змісту власних дій, а також усвідомлює неминучість або можливість настання їх суспільно небезпечних наслідків у вигляді тривання (розростання) масових заворушень і бажанні таким чином та настання вказаних наслідків. Таким чином, у вказаній частині вчинення злочину масові заворушення винна особа діє також тільки з прямим умислом.

Масові заворушення характеризуються участю в них юрби, різні учасники якої вчинюють дії та спричиняють наслідки, передбачені у ст. 294 КК, керуючись не тільки спільними мотивом і метою, але й іншими, власними. Юрба захоплює у свої лави значну кількість нових учасників заворушень, провокує на суспільно небезпечні вчинки, які можуть виходити за межі умислу їх організаторів. Наприклад, планове захоплення будівлі крім насильства, супроводжувалось також звалтуваннями, розбійними нападами, яких організатори не бажали. Тобто ознаки суб'єктивної сторони злочину в діях організатора масових заворушень, а також в діях їх активних учасників можуть бути різними і характеризуватись як умислом так і необережністю.

Активна участь у масових заворушеннях, характеризується прямим умислом. Зміст вини їх активних учасників, характеризується усвідомленням факту масових заворушень і своєї ролі в них – активної участі і її суспільної небезпечності, неминучості та/або можливості настання суспільно небезпечних наслідків вчинюваних дій, а також бажанням діяти таким чином та настання таких наслідків. Наприклад, Слов'янським міським судом Донецької області ОСОБУ 1 було засуджено за активну участь в масових заворушеннях, що супроводжувалися погромами, підпалами, знищення майна, захоплення будівлі, опором представникам влади із застосуванням предметів (каміння), які мали місце у м. Горлівці Донецької області 14 квітня 2014 року близько 10:00 години, за

ч. 1 ст. 294 КК України, і полягали в знищенні майна та вчиненні опорю представникам влади [3].

Але коли особи під час масового заворушення вчиняють підпали автомобілів та будівель, діють умисно й бажують настання наслідків у виді пошкодження або знищення чужого майна, а щодо інших можливих наслідків, наприклад, смерті людині, їх ставлення може бути різним. Коли щодо таких наслідків особа діє з необережності, її дії охоплюються ч. 2 ст. 294 КК. Якщо щодо вказаних наслідків особа діє умисно, її дії утворюють сукупність злочинів і підлягають кваліфікації за ч. 2 ст. 294 КК та відповідною нормою, якою встановлено кримінальну відповідальність за умисне вбивство.

Під час масових заворушень, нерідко, їх учасниками одночасно вчиняються різні дії, спрямовані на один або декілька об'єктів кримінально-правової охорони а також одні й ті ж особи в різний час вчиняють різні посягання на один або декілька об'єктів. Усі суб'єкти масових заворушень є співучасниками цього злочину, а тому кримінальній відповідальності підлягають за правилами, встановленими у статтях 29 і 30 КК. При цьому важливим є відповідь на питання: «Які дії суб'єктів злочину масові заворушення слід визнавати умисною спільною участю у вчиненні цього злочину?»; «Які суспільно небезпечні наслідки злочину масові заворушення є єдиними для його суб'єктів?», а також: «У яких випадках та які дії і їх наслідки виходять за межі спільної участі у масових заворушеннях і утворюють сукупність злочинів?». Для цього необхідно враховувати усі юридично значущі об'єктивні і суб'єктивні ознаки масових заворушень як явища реальної дійсності.

Враховуючи, що учасники масових заворушень можуть бути не знайомі між собою, або не знати про участь в них знайомих їм осіб, або не бути поінформованим про конкретні дії останніх, вони, хоча не є автоматично співучасниками усіх інших злочинів, вчинених під час масових заворушень.

Вина організатора злочину характеризується прямим умислом щодо виникнення масових заворушень, що супроводжувалися хоча б однією із передбачених у ч. 1 ст. 294 КК ознак (наси́льством над особою, погромами тощо). При цьому масові заворушення можуть характеризуватись одночасно декількома передбаченими в диспозиції об'єктивними ознаками і ставлення до кожної з них у організатора може бути різним, як умисне, так і необережне, за винятком ставлення до загибелі людей або інших тяжких наслідків, яке може бути лише необережним. Якщо організатор масових заворушень до їх наслідків у вигляді смерті людині або інших тяжких наслідків ставиться з умислом, його дії слід кваліфікувати за сукупністю злочинів: за ч. 2 ст. 294 КК та відповідними нормами Особливої частини, якими встановлено кримінальну відповідальність за умисне заповдіння смерті особі або інших тяжких наслідків, за якими кваліфікуються дії безпосередніх виконавців цих злочинів, з посиланням на ч. 3 ст. 27 КК.

Для правильної кримінально-правової оцінки дій учасників масових заворушень важливим є встанов-

лення змісту вини, бо окремі їх учасники можуть вчиняти різні дії або неодноразово одні й ті ж, керуючись різними мотивами та метою. Необхідно інтелектуальний і вольовий моменти їх протиправної діяльності протягом масових заворушень встановлювати у кожному її прояві.

Інтелектуальний момент характеризується ступенем усвідомлення своїх дій та обстановки, в яких вони вчиняються, а також передбаченням їх можливих чи неминучих наслідків. При вчиненні злочину з непрямим умислом інтелектуальний момент за своїм змістом є аналогічним інтелектуальному моменту злочину, вчинюваного з прямим умислом. Особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій і передбачає їх наслідки. Але передбачення суспільно небезпечних наслідків у кожному випадку має конкретний характер та особливості. При непрямому умислі особа усвідомлює, що саме її конкретні дії чи бездіяльність можуть потягти суспільно небезпечні наслідки, настання яких вона свідомо допускає. Однак їх настання особа передбачає лише як можливість, а не обов'язковість або неминучість. При передбаченні неминучості настання суспільно небезпечних наслідків діяння, вчинення такого діяння вказує на прямий умисел особи і щодо своєї поведінки, і щодо настання таких наслідків, бо непрямий умисел у такому випадку виключається через особливості вольової та інтелектуальної сфер.

Мотив і мета, як ознаки суб'єктивної сторони злочину масові заворушення, в диспозиції ст. 294 КК прямо не вказуються. Вважається, що мотиви і мета масових заворушень можуть бути різними й на кваліфікацію вони не впливають, але можуть бути враховані судом при призначенні покарання [4, с. 79-83]. Проте, мотив у злочинах проти громадського порядку, як і у будь-яких злочинах, є важливою ознакою, яка впливає на кримінально-правову оцінку суспільно небезпечних діянь. Багато вчених-криміналістів відносять мотив до обов'язкових ознак суб'єктивної сторони будь-якого злочину, без якої злочин неможливий [5, с. 70-71; 6, с. 43; 7, с. 247; 8, с. 89]. На підтвердження цього вчені справедливо вказують на те, що кримінально-процесуальне право виходить з того, що мотив має вирішальне правове та процесуальне значення і розглядає його як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони злочину та вимагає його встановлення й доказування у кожному злочині (ст. 64 КПК України 1960 р. та ст. 91 КПК України 2012 р), що свідчить про визнання існування мотиву в будь-якому суспільно небезпечному діянні [9, с. 16]. На визнання мотиву обов'язковою ознакою будь-якого злочину вказують і роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, відповідно до яких при призначенні покарання відповідно до статей 65-69 Кримінального кодексу України суди мають урахувати ступінь тяжкості вчиненого злочину, сукупність усіх обставин, що його характеризують (форма вини, мотив та ін.) [10, с. 244]. Таким чином, мотив є рушійною силою злочинного діяння, його внутрішнім джерелом, звідси злочин – це лише форма виразу й об'єктивізації

мотиву суб'єкта. Отже, мотив є обов'язковою і невіддільною ознакою злочинного діяння, він є присутнім у кожній із складових частин діяння – дії або бездіяльності, зазначає А.В. Савченко [9, с. 19]

Погоджуючись з вказаним в цілому, вбачається, що беззаперечним воно є лише у випадках, коли мова йде про мотив як ознаку суб'єктивної сторони складу злочину щодо умисних і більшості необережних злочинів, а також як кримінологічну та соціологічну ознаку будь-якого злочину. Але мотив як ознака злочину може бути відсутнім у злочині, вчинюваному з необережності у виді злочинної недбалості, коли особа не усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння через непоінформованість або забудькуватість, а тому не передбачала його суспільно небезпечні наслідки і ніяк не ставилась до їх настання. Мотив, який її спонукав до протиправної поведінки може перебувати поза ознакою суб'єктивної сторони злочину, але присутній як його кримінологічна та соціологічна ознака.

Наявність мотиву у виді явної неповаги до суспільства у злочинах: групове порушення громадського порядку, масові заворушення та заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст.ст. 293-295 КК), є необов'язковою, але не виключається, як і інших мотивів, наприклад, расова та національна неприязнь, релігійна нетерпимість, помста, користь, а також хуліганські чи політичні мотиви. При цьому у різних учасників одних і тих же масових заворушень можуть бути різні мотиви, що спонукали їх до участі у цьому злочині. Більш того, мотиви одного й того ж суб'єкта протягом масових заворушень можуть змінюватися. Наприклад, спочатку особа діє з політичних мотивів, вимагаючи справедливості, пізніше – з мотивів помсти за застосування проти учасників заворушень насильства, а потім з корисливих або інших.

Отже, мотив, як ознака суб'єктивної сторони злочину масові заворушення, на його кваліфікацію не впливає, але має враховуватись судом при призначенні покарання за нього та може вказувати на мету, яку переслідує особа шляхом участі у масових заворушеннях. І хоча суди у своїх вироках не завжди зазначають мотив, яким керувались винні особи, вони мають враховувати вказану обставину при призначенні покарання. Наприклад, Київським районним судом м. Харкова 17.10.2016 року ОСОБА_7, ОСОБА_5, ОСОБА_6, ОСОБА_8 були засуджені до позбавлення волі строком 5 років за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 294 КК України за активну участь у масових заворушеннях, що супроводжувалися насильством над особами, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівлі, опором представникам влади із застосуванням зброї та інших предметів, які використовувалися як зброя, які було спрямовано на дестабілізацію обстановки у Харківській області, вчинення перепон по реалізації владних повноважень вказаних державних установ шляхом грубого порушення громадського порядку [11].

Мету як ознаку суб'єктивної сторони злочину масові заворушення визначають суспільно небезпечні

діяння та їх наслідки, вчинення та настання яких прагне винна особа. Метою особи винної в організації масових заворушень є виникнення масових заворушень, їх тривання, поширення та спрямування проти певних об'єктів кримінально-правової охорони, а також діяти для цього у певний спосіб (заклики, провокації, пошук та підбурювання інших співучасників тощо). Мета особи, яка приймає активну участь у масових заворушеннях, полягає в прагненні особисто діяти активно у складі натовпу, здійснюючи дії, що становлять об'єктивну сторону злочину масові заворушення (насильство щодо людей, погроми, підпали, захоплення будівель чи споруд тощо).

Організатор масових заворушень на меті може мати не тільки їх організацію. Якщо організатор масових заворушень, крім цього діє ще й з метою спричинення певних суспільно небезпечних наслідків, за які встановлено кримінальну відповідальність іншими нормами і які не охоплюються ст. 294 КК, тобто з прямим умислом, такі дії утворюють сукупність злочинів. Наприклад, вбивство, незаконне позбавлення волі або викрадення людини, захоплення державної влади або повалення конституційного устрою, посягання на територіальну цілісність України та ін., які здійснювались чи приховувались шляхом організації масових заворушень.

Так у разі коли організатор масових заворушень діяв з метою тимчасової паралізації влади шляхом захоплення її будівель та на насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, його дії підлягають кваліфікації за сукупністю злочинів: відповідними частинами ст. 294 та ст. 109 КК України. [12, с. 12] У разі, якщо під час масових заворушень вчиняються дії з метою не тільки порушення громадської безпеки та паралізації діяльності органів місцевої влади але й з метою залякування населення або з метою впливу на прийняття якихось рішень, або іншою, передбаченою ст. 258 КК, дії винних підлягають кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ст.ст. 294 та 258 КК, тобто як терористичний акт, так як діяння, які вчиняються у таких випадках повністю не охоплюються жодною із цих статей. Але у разі захоплення під час масових заворушень державних або громадських будівель чи споруд з метою вчинення погромів, руйнувань, без мети незаконного користування ними або перешкоджання їх нормальній роботі (як передбачено у ст. 341 КК), такі дії охоплюються ст. 294 КК і додаткової кваліфікації не потребують [12, с. 13].

Сукупність злочинів утворюють також дії учасників масових заворушень, які приймають безпосередню участь в умисному заподіянні тяжких тілесних ушкоджень, вбивстві, знищенні або пошкодженні майна у великих розмірах, захопленні будівель і споруд з метою їх використання, посяганні на конституційний лад або державну владу тощо. Наприклад, насильницьке виселення громадян за ознакою національності або відношення до певної релігії, вчинене під час масових заворушень, має кваліфікуватись за сукупністю злочинів, передбачених статтями 294, 161 та 162 КК [12, с. 14].

Емоційний стан суб'єктів злочину масові заворушення також не є обов'язковою ознакою його суб'єктивної сторони, але має велике значення для розуміння їх поведінки, її об'єктивної оцінки, встановлення рівня суспільної небезпечності особи, а тому його дослідження є актуальним.

Емоційний стан більшості учасників масових заворушень характеризується високим рівнем емоційного напруження, хвилюванням, викликаних не тільки подіями і вчинками, що призвели до таких заворушень, але й подальшим перебігом подій, яким притаманні насильство, відчуття єдності учасників натовпу, а також безкарності та інші чинники, що негативно впливають на здатність особи мислити критично, керувати своїми діями, вчиняючи їх на власний розсуд, а не за покликом натовпу та його лідерів. Дії людини в обстановці емоційної напруги натовпу тісно пов'язані з психологічною структурою її особистості, стійкими і ситуативними мотивами, засвоєними з дитинства стереотипами поведінки. Отже, виникає необхідність у дослідженні та оцінці здатності суб'єкта усвідомлювати конкретну ситуацію, керувати своїми вчинками, передбачити їх наслідки. Слід мати на увазі, що зниження рівня контролю і усвідомленості поведінки в рамках осудності може бути обумовлено станом афекту [4, с. 82].

Висновки і перспективи подальших наукових пошуків. З наведеного витікають наступні висновки:

1. Суб'єктивна сторона злочину за ст. 294 КК у формі організації масових заворушень характеризується виною у формі прямого умислу, зміст якого утворюють усвідомлення винною особою суспільно небезпечного характеру своїх дій, спрямованих на виникнення масових заворушень та/або їх продовження, розростання, або на керування ними, передбаченням неминучості або можливості настання наслідків у вигляді масових заворушень та бажанням діяти у такий спосіб. Ставлення організатора масових заворушень до наслідків у вигляді тяжких тілесних ушкоджень або смерті людини, шкоди основам національної безпеки, авторитету органів державної влади та інших, що характеризується прямим умислом, слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 294 КК та відповідними статтями, якими встановлено відповідальність за такі діяння з посиланням на ч. 3 ст. 27 КК.

2. Суб'єктивна сторона активного особи-учасника масових заворушень характеризується виною у формі прямого умислу щодо її участі в масових заворушеннях та вчинюваних при цьому особисто протиправних дій. Ставлення до дій, вчинюваних іншими учасниками цього злочину, залежно від поінформованості про них, може характеризуватись як умислом, так і необережністю. У разі, коли наслідки дій учасника масових заворушень виходять за межі охоплення їх статтею 294 КК, вони утворюють сукупність з нею інших злочинів, наприклад, вбивство, спричинення тяжких тілесних ушкоджень та ін.

3. Мотив і мета злочину масові заворушення, а також емоційний стан хоча й не відносять до

обов'язкових ознак складу злочину за ст. 294 КК, мають важливе значення для встановлення дійсних спонукань протиправної поведінки та бажання її наслідків у осіб, винних у його вчиненні, ступеню їх

суспільної небезпечності, а також правильної кваліфікації їх дій, у тому числі наявності або відсутності сукупності злочинів, та призначення справедливого покарання за них.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про практику призначення судами кримінального покарання / Постанова ПВСУ № 7 від 24.10.2003 Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/>
2. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 08 серпня 2014 року. Справа № 761/22849/14-к. Провадження №1-кп/761/859/2014 / Витяг з ЄРСР України. Електронний ресурс. Режим доступу: www.reyestr.court.gov.ua/
3. Вирок Слов'янського міського суду Донецької області від 05 травня 2016 року. Справа № 243/3675/16-к. Провадження № 1-кп/243/398/2016 / Витяг з ЄРСР України. Електронний ресурс. Режим доступу: www.reyestr.court.gov.ua/
4. Ситковская О.Д. Некоторые особенности субъективной стороны отдельных видов общественно опасных действий. // Актуальные проблемы применения криминального законодательства в деятельности органов внутренних дел. М., Академии управления МВД РФ. 2006. С. 79-83.
5. Тарарухин С. А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты.– М.: Юрид. лит., 1974.– 224 с.
6. Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения.– М.: Наука, 1991.–3 83с.
7. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій / За ред. М. Й. Коржанського-К.: Атіка, 2001.–432 с.
8. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину: Монографія.– К.: Вид-во Національної академії внутрішніх справ України, 1997.– 184 с.
9. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину. Монографія.– К.: Атіка, 2002– 144 с. Електронний ресурс. Режим доступу <http://lawdiss.org.ua/books/219.doc.html>
10. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи / Постанова ПВСУ № 2 від 07.02.2003 р. Постанови пленумів Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України в кримінальних та адміністративних провадженнях: (ОФЦ. ТЕКСТ)/ Упоряд. С.А. Кузьмін, М.С., Кучеренко. – К.: ПАЛІВОДА А.В., 2016. – 860 с.
11. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 17 жовтня 2016 року. Справа № 640/8969/14-к. Провадження 1-кп/640/22/16 / Витяг з ЄРСР України. Електронний ресурс. Режим доступу: www.reyestr.court.gov.ua/
12. Бояров В.І. та Шалдирван П.В. Масові заворушення: особливості кваліфікації / В.І. Бояров, П.В. Шалдирван // Часопис Академії адвокатури України, том 7 № 4 (25) 2014.– С. 9-19.